

Тетяна Жила, аспірант*
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
УДК 161.2.81'374.373

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ НАЗВ ПОСЕЛЕНЬ

Словниковий склад мови перебуває в постійному русі, тому лексикографічне подання наявних у мові слів вимагає кропіткої і тривалої праці. 11-томний “Словник української мови” (СУМ) й сьогодні є найавторитетнішим і найбагатшим зібранням лексичних скарбів української мови. Проте не завжди вдається зафіксувати всі значення та семантичні відтінки реєстрових лексем. Предметом нашого дослідження є характеристика особливостей фіксації назв поселень сільського і міського типу у “Словнику української мови”. Для порівняння використовуємо інші словники – “Словник синонімів” (ССУМ), “Словарь современного русского литературного языка” (ССРЛЯ), “Словарь русского языка” С. Ожегова (СРЯ), “Російсько-український словник” (РУС).

Як основні лексеми для номінації поселень міського типу в українській мові функціонують слова *город*, *град*, *місто* та їхні похідні.

У “Словнику української мови” слово *місто* зареєстровано у значенні “великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр” (СУМ, IV, 751). Ілюстративний матеріал, представлений у словнику, паспортизує вживання цього слова тільки в номінативній функції. На нашу думку, це неповною мірою відображає особливості функціонування цього слова в лексичній системі української мови. Насамперед апелятив *місто* вживається в метонімічному значенні, і таке його використання є загальномовним явищем, напр.: *Усе місто святкує; Місто вийшло на демонстрацію*, а останнім часом з'явилося дуже багато таких прикладів: *Юценка президентом визнали такі міста, як Самбір, на Львівщині, Вишгород, на Київщині. Надходять повідомлення про те, що дедалі більше міст, ... готують масові мітинги проти фальсифікації виборів* (ЛЮ, 25.11.04, с. 3). До речі, у семантичній структурі слова *село* таке значення

* © Т. Жила, 2005

виділяється: “збірн. Жителі села, сільської місцевості”, наведено зразки речень з такими словосполученнями: *Усе село дивилося; Село розшукувало; Усім селом любили* (СУМ, IX, 118).

Не відображено у словнику функціонування слова *місто* в переносному значенні, проте у творах художньої літератури знаходимо надзвичайно багатий матеріал, що демонструє розмаїття семантичних відтінків цієї лексеми. Л. Ставицька дослідила, що з початку ХХ ст. в українській поезії утверджується образна тема міста, з’явився цикл поезій з яскраво вираженою урбаністичною тематикою [3, с. 117]. Наведені дослідницею фрагменти поетичних творів засвідчують посилення актуалізації лексеми *місто*, появу нових словосполучень, поєднання з оригінальними епітетами.

Аналізований нами матеріал показує, що слово *місто* й надалі не втратило своєї здатності вживатися в переносному значенні, ставати засобом створення образності тощо. У художніх творах іменник *місто* часто персоніфікується, відображаючи протиставлення неповторності людської особистості велелюдному місту. Цей мотив традиційний для творів української літератури. Він звучав як на початку ХХ ст., про що зазначає Л. Ставицька [3, с. 117], так і нині: *Сьогодні я знову блукала містом. Цього разу воно вже не намагалося поглинути мене, лиш дивилося стомлено-співчутливо великими зіницями у райдужках ліхтарів... Місто питало мене: “Навіщо?”* (ЛУ, 16.12.04, с. 5). Так, на сторінках роману Олеся Гончара “Людина і зброя” з любов’ю описується місто Харків. Слово *місто* опоетизовується. Воно поєднує в собі велику кількість семантичних відтінків, не втрачаючи номінативного значення, символізує Батьківщину, рідний край. Дібрані до нього розгорнуті означення дають змогу показати і велич міста, і передати болючі почуття розлуки з ним: *Сьогодні він вперше побачив матір у військовому... Все місто мовби повіто зараз її смутком, її любов’ю. Місто барикад, бастион заводів, фортеця сили індустріальної, місто, що, як витвір самого народу, звелося серед мальовничих просторів Слобожаницини... Ідуть з міста, і невідомо, хто з них повернеться, а для кого не буде відти вороття* (Гончар, с. 53). Суперечливі почуття ліричного героя до міста оригінально передала Ліна Костенко: *Місто, премісто, прамісто моє! Стійбище людське з асфальту й бетону. Як там не буде, а все-таки є той силует у вікні золотому!* (Костенко, с. 317). Поетизація міста відбувається за рахунок словотвірних засобів мови, створення неологізмів, персоніфікації

сприяє і синтаксичне оформлення – структура із звертанням. На нашу думку, при створенні нової редакції словника української мови треба зафіксувати появу образних значень.

Специфічним є вживання апелятива *місто* в науковому стилі, зокрема у сфері історичної науки. Назву *місто* вживають для номінації певних історичних поселень, що не відповідають сучасному розумінню міста, напр.: *Місто Володимира*. *Прийнята в науці назва кийвського дитинця 10 – першої пол. 13 ст.* (КЕ, с. 111); *Волосове капище*. *Містилося на лузі біля шляху, що вів на Оболонь з Верхнього міста* (КЕ, с. 115); *Печерні міста* – залишки переважно середньовічних населених пунктів (міст, фортець, замків, на території яких виявлено штучні або природні печерні споруди) (Довідник, с. 573). Функціонування іменника *місто* на позначення давніх історичних поселень не відображено в СУМ, проте його семантика в таких контекстах не відповідає зареєстрованому значенню, але в семантичній структурі інших слів подібні значення виділяються, напр. *селище: арх.* Залишки стародавнього неукріпленого поселення (СУМ, IX, 118); *городище: арх.* Поселення, укріплене валами й ровами (СУМ, II, 136).

Не зареєстрований одинадцятимним “Словником української мови” іменник *місто-герой*: *Два з половиною місяця частини Червоної Армії разом з батальйонами народних ополченців – трудящих міста-героя – обороняли столицю України; За героїзм, проявлений трудящими Києва в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками..., місто-герой Київ ... нагороджено другим орденом Леніна* (УРЕ, IX, с. 319, 320). За даними енциклопедичного словника, *місто-герой* – це почесне звання, встановлене для міст СРСР за масовий героїзм і мужність його захисників під час Великої Вітчизняної війни. В Україні містами-героями є Одеса, Севастополь, Київ, Керч (УСЭС, I, 447).

В енциклопедичному виданні є відомості про те, що в Україні та інших країнах існують так звані *міста-супутники*: *місто-супутник* – невелике сучасне місто, пристосоване або спеціально створене для розселення, розташоване поблизу великого міста і має з ним тісні виробничі й культурно-побутові зв'язки. *Супутники Києва – Бориспіль, Бровари* (УРЕ, IX, 240–242). Але в “Російсько-українському словнику” назви *місто-герой*, *місто-супутник*, *місто-побратим* зафіксовані (РУС, 189).

Отже, семантичний діапазон слова *місто* значно ширший, ніж представлений у СУМ.

Неповною, на нашу думку, є лексикографічне подання похідного слова *містечко*. “Словник української мови” слово *містечко* реєструє у двох значеннях: 1) селище міського типу переважно на Україні та Білорусії; 2) група житлових або службових будинків, об’єднаних за своїм призначенням (СУМ, IV, 749). Очевидно, лексема *містечко* в українській мові має й демінутивне значення, але така ремарка відсутня в словнику. У “Російсько-українському словнику” російська лексема *городок* перекладена словом *містечко* із ремаркою *уменьш.* та словом *городок* (РУС, 189). А в СУМ *городок* тлумачиться як *зменш. настл. до город* (СУМ, II, 136). Отже, значення демінутивності повинно існувати і в семантичній структурі українського слова.

Дефініція, наведена у словниковій статті, дає підстави кваліфікувати лексеми *містечко* і *селище* як синоніми. Проте реєстрове *селище* не тлумачиться у СУМ словом *містечко*: *селище*. 1. Населений пункт у сільській місцевості; село. 2. Населений пункт міського типу, розташований поблизу міста або фабрики, заводу тощо (СУМ, IX, 118). Вважаємо, що визначення семантики цього слова ще потребує уточнень. На позначення селища міського типу в російській мові функціонує слово *посёлок*, але в “Російсько-українському словнику” воно не перекладено іменником *містечко*, а тільки словом *селище* (РУС, 872).

Зауважимо також і те, що апелятив *містечко* не вживається як офіційна назва адміністративно-територіальної одиниці в урядових документах. Наприклад, у тексті Конституції України відзначено: *Систему адміністративно-територіального устрою України складають: ... області, райони, міста, райони в містах, селища і села* (стаття 133). Не вживається ця назва і в тексті Закону України “Про місцеве самоврядування”: *Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо)* (стаття 22). Відсутнє це слово і в енциклопедичних відомостях, напр.: *На 1 січня 1962 р. в Українській РСР було 350 міст і 744 селища міського типу; Міста і селища повинні являти собою раціональну комплексну організацію виробничих зон* (УРЕ, IX, 240). Але пам’ятки писемності української мови XVII–XVIII ст. засвідчують, що ця назва вживалася як офіційне позначення населеного пункту, напр.: *З доб(р) мєєстєчка Вославы и присеелковъ до нього налеєжачих; мєєстєчка Гаусина и Кисляка* (ДМВН, с. 191, 258). Дуже поширена ця назва в офіційно-службових документах полкових та сотенних канцелярій Гетьманщини: *в мѣстєчку*

Глемязов ъ, в мѣстечку Александровки, в мѣстечку Баришполи, в мѣстечку Кременчуц ъ і под. (ДДГ, с. 292–300).

Слово *містечко* засвідчено в тексті указу, підписаному царицею Катериною II, про облаштування міст у Брацлавському намісництві: *Губернским городом быть казенному местечку Брацлавлю, а город Винницу, а также местечки казенные Литин, Хмельник, Сквиру и Гайсин учредитъ городами* [2, с. 46].

Але для того, щоб чітко визначити, на позначення якої реалії вживалася назва *містечко*, потрібно дослідити, поселення якого типу так називалося. У дисертаційному дослідженні О.Петренко відзначає, що польськокомвні документи часів Речі Посполитої трактують *місто* як магдебургію, а *містечко* лише як торговий центр. Після введення російського адміністративного устрою (з 1796 р.) *місто* трактувалося виключно як центр адміністративно-територіальної одиниці (повіту, губернії) з притаманним йому торговельно-ремісницьким населенням. Усі інші міські поселення здобували статус містечок. Були й винятки: окремі значніші міста, які не стали центрами повітів, але мали давні королівські привілеї на самоуправління, відразу або з часом отримали статус “заштатних міст” (Тульчин, Бар, Хмільник). Прикметною етно-соціальною рисою містечка була наявність єврейської кагальної громади, яка власне й становила містечко. Міста ж мали й християнські міщанські громади. Причому важили не стільки самі заняття, економічне становище членів цих християнських громад, скільки належність до міщанського стану, який гарантував особисту свободу [1, с. 98]. Отже, у різні періоди розвитку літературної мови семантичне наповнення лексеми *містечко* було неоднаковим і воно позначало різні типи поселень.

Друге значення слова *містечко* “група житлових або службових будинків, об’єднаних за своїм призначенням” може реалізуватися у складі словосполучень *військове містечко, студентське містечко* і под. Воно може реалізуватися також складними словами: *академмістечко, студмістечко* і под., не зареєстрованими СУМ.

Не відображено в ілюстративному матеріалі, представленому в СУМ, функціонування сполуки *наметове містечко*. У цій сполуці значення лексеми *містечко* не відповідає зареєстрованому в СУМ і вимагає спеціального тлумачення. Крім того, актуалізація цього

словосполучення, пов'язана з виборчим процесом 2004 року, спричинила набуття ним символічного значення.

Отже, у “Словнику української мови” неповною мірою відбиті семантичні особливості лексем *місто* і *містечко*.

Крім слів *місто* і *містечко*, у “Словнику української мови” на позначення поселень міського типу зареєстровано назву *город* із ремаркою *розм. і рідко. Те саме, що місто* (II, 135), а також фонетичний варіант *град*. Цікаво, що слово *град* не тлумачиться лексемою *місто*, а словом *город* з позначкою *урочисто* (II, 153). Отже, лексеми на позначення поселення міського типу *місто*, *град* і *город* є синонімами, однак вони не зареєстровані у “Словнику синонімів”.

У “Словнику української мови” на позначення поселень сільського типу зареєстровано такі слова:

Весь, заст. Село (СУМ, I, 343).

Виселок. 1. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого населеного пункту, а також поселення людей на новому місці (СУМ, I, 481).

Селитьба, заст. 1. Селище (у 1 знач.) (СУМ, IX, 118).

Селище. 1. Населений пункт у сільській місцевості, село. 2. Населений пункт міського типу, розташований поблизу міста, фабрики, заводу. 3. *археол.* Залишки стародавнього неукріпленого поселення та ін. (СУМ, IX, 118).

Слобідка. 1. Частина міста, квартал, що зберіг історичну назву. 2. Те саме, що *слобода* 2 (СУМ, IX, 365).

Слобода. 1. *іст.* Поселення в Київській Русі, на Україні і в Росії .. 2. Велике село, селище; // Відокремлена частина великого села (СУМ, IX, 365).

Станиця. 2. *іст.* У дореволюційній Росії і на Східній Україні адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входило одне чи кілька козацьких поселень. 3. В СРСР – населений пункт сільського типу на Дону, Кубані та в інших козацьких областях (СУМ, IX, 645).

Хутір. 1. Відокремлене селянське господарство разом з садибою власника. 2. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей із сіл, козачих станиць; виселок (СУМ, XI, 177).

Від окремих назв фіксуються похідні із зменшувальним суфіксом: *сільце* (IX, 222), *хутірець*, *хуторець*, *хутірок*, *хуторок* (XI, 176–177).

Частина цих назв реєструється у “Словнику синонімів”: *село* (населений пункт неміського типу), *селище*, *слобода заст. розм.* (велике

село); *присілок* (невелике село біля більшого), *поселення*, *оселок*, *оселище заст.*; *весь заст.*; *селитьба заст.*; *оселя діал.* (II, 607). Проте в ньому не до всіх лексем подано додаткові тлумачення і не всі представлено в контексті (*весь*, *селитьба*, *оселок*). Як свідчить наведений вище матеріал, лексема *селище* може позначати поселення як сільського, так і міського типу, отже, може входити до двох синонімічних рядів. Лексемі *оселок* СУМ не реєструє, хоча в “Словнику синонімів” вона є.

Матеріал, представлений у словнику, дає підстави стверджувати, що в лексикографічному обробленні реєстрових слів немає чіткості та послідовності і вони не завжди збігаються з офіційним тлумаченням цих назв. Вивчаючи документи, пов’язані з адміністративно-територіальним поділом, ми помітили, що офіційне набуття населеним пунктом статусу села, міста, селища вимагає дотримання певних умов (кількість населення, стан розвитку промисловості тощо), що не відображено у словникових статтях. За даними СУМ, назви поселень розрізняються в основному за розміром, напр.: *хутір* – невелике селище; *виселок* – невелике селище; *слобода* – велике село; *слобідка* – велике село, а саме *селище* тлумачиться словом *село*.

У нашій статті звернемо увагу на сполуку *по містах і селах*. На нашу думку, у цьому контексті слова *місто* і *село* частково втрачають основне лексичне значення і, вживаючись разом, передають значення “всеохопності”, тобто “кругом, всюди”: *села і міста повстали і вийшла юнь на головний майдан* (ЛЮ, 30.12.04, с. 5). Таких прикладів багато в сучасній мові, а також і в пам’ятках писемності XVI–XVIII ст., напр.: *по розных мѣстах и селах з жидами ѿ Хѣ розмовляючи* (МКСВ, 414).

Очевидно, раніше відповідником цієї сполуки було словосполучення *по городам і весям*. Вона ще й сьогодні трапляється в розмовній мові, проте не зафіксована в сучасних українських словниках, а в російських реєструється (СРЯ, 72). Сполука *по городам і весям*, де замість слова *город* міг уживатися фонетичний варіант *град*, зафіксована у багатьох пам’ятках писемності української мови, напр. у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” представлено фрагмент тексту із Пересопницького євангелія: *ѡбхождал Ісѣ грады и веси оуча их на съборищах* (ПС, 48); часто вживає її Климентій Зіновійів: *хранит едѣ бѣѣ и грады и веси и всякі ѡ хр(с)тіянскаѣ жилища; І не будет тои въ градѣѣ*

в веси медлѣти; О наемниках служащих людем свѣтовым в градѣх и в весех (КЗ, 34, 63, 186). Цю ж сталу сполуку вживав і Т. Шевченко: *Люта мати! Спустила друге біснுவате своє скаженеє звіря, що гради й весі пожирало* (СМШ, I, 71). Отже, ця сполука функціонувала і в українській мові, але в сучасних словниках не зареєстрована.

Наші спостереження показали, що у “Словнику української мови” немає вказівки на офіційне та неофіційне вживання назв поселень, не завжди достатньо розкрита семантична структура слова та не фіксуються застарілі слова, засвідчені іншими словниками.

Джерела дослідження

- Гончар – Гончар О. Людина і зброя: Роман. – К., 1978.
 ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993.
 ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.
 Довідник – Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2002.
 КЕ – Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981.
 КЗ – Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. до вид. І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971.
 Костенко – Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989.
 ЛУ – Літературна Україна.
 МІКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.
 РУС – Російсько-український словник І.Анніна, Г.Горюшина, І.Гнатюк та ін. // за ред. В.Жайворонка. – К.: Абрис, 2003.
 СМШ – Словник мови Шевченка. – К.: Наук. думка, 1964. – Т.1.
 СРЯ – Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: “Советская энциклопедия”, 1972.
 ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М.–Л.: АН СССР, 1963.
 ССУМ – Словник синонімів української мови: У 2-х т. К.: Наук. думка, 1999.
 СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
 УРЕ – Українська радянська енциклопедія: В 16 т. – Т. 9. – К.: Головна редакція УРЕ, 1962.
 УСЭС – Украинский советский энциклопедический словарь. – К.: Главная редакция УСЭ, 1988.

Література

1. Петренко О. Панський маєток на Східному Поділлі (кін. 18 – перша третина 19 ст.): соціально-економічні та етноконфесійні відносини: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
2. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1.
3. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ ст. – К.: “Правда Ярославичів”, 2000.